

SHOHIMARDON HUDUDIDA TARQALGAN O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI QIZIL KITOBIGA KIRITILGAN KAMYOB TURLAR

X.B. Qobilov

Magistr, Andijon davlat universiteti, Andijon

E-mail: hojiakbarbaxtiyarovich@gmail.com; <https://orcid.org/my-orcid?orcid=0009-0002-3055-6176>

G.M. Qobilova

Biologiya fani o‘qituvchisi, 51-umumiy o‘rta ta’lim maktab, Andijon tumani

E-mail: gullolaqobilova91@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola Shohimardon eksklav hududida tarqalgan kamyob o‘simlik turlarining morfologik tavsiflari, tarqalish biotoplari va hayotiy shakillari haqida ma’lumot beradi. Shuningdek, maqolada bu o‘simliklarning qaysi olimlar tomonidan va qaysi hududlardan terilganligi haqida ma’lumotlar keltirilgan. Bu turdagi o‘simliklarning tarqalish koordinatalari asosida xarita ham tuzilgan. Hozirgi kunda antropogen omillar ta’siri tufayli ularning tabiiy populyatsiyalari yomonlashgan va tiklanish jarayoni sekinlashmoqda, natijada ularning areallari qisqarib, zaxiralari keskin kamaymoqda.

Kalit so‘zlar: Flora, tip, eksklav hudud, IUCN, antropogen.

Kirish. Shohimardon Farg‘ona vodiysida joylashgan bo‘lib, u O‘zbekiston, Qirg‘iziston va Tojikistonning ayrim hududlarini qamrab olgan, aholi zich joylashgan va qishloq xo‘jaligi rivojlangan mintaqadir. Ayniqsa, Shohimardon Farg‘ona vodiysining janubiy qismida, asosan O‘zbekiston hududida, Qirg‘iziston chegarasiga yaqin joylashgan. Ushbu hudud o‘zining muhim botanika maydoni sifatida ajralib turadi va unda ikkita yirik qishloq joylashgan.[1].

Ulardan biri – Yordon qishlog‘i – Shohimardonning janubi-g‘arbiy qismida joylashgan bo‘lib, o‘ziga xos tabiiy landshaftga ega. Aynan shu yerda Shohimardondagi eng katta archazor o‘rmonlari joylashgan. Shuningdek, hududdan oqib o‘tadigan asosiy suv manbasi – Oq suv daryosi – shu yerda Shohimardon soyiga quyiladi. [2].

Tadqiqot materiallari va metodlar.

Ushbu maqolada floristik tur vakillarining nomlari, tarqalish joylari va ekologik xususiyatlari haqidagi ma’lumotlar olishda Plants of the World (<https://powo.science.kew.org/taxon/urn:lsid:ipni.org:names:528815-1>) resursidan foydalanildi. Turlarning zamonaviy ilmiy nomlari esa The World Plants Catalog of Life (<https://www.catalogueoflife.org/>) bo‘yicha keltirildi. Ularning tarqalish joylari aniq Google Earth koordinatalariga asoslangan holda belgilandi. Turlarning tarqalish koordinatalari asosida ArcGis va GeoCat dasturlari orqali xarita shakllantirildi va xalqaro IUCN baholash tizimi bo‘yicha turlarning kamyoblik darajasi baholandi. Shuningdek, turlar tavsifi, tip materiallari va tarqalish hududlariga oid ma’lumotlar uchun “Определитель растений Средней Азии” hamda “Флора Узбекистана” kitoblarning nashrlari qo‘llanildi.

Olingan natijalar.

Shohimardon eksklav hududda yanvar oyining eng past harorati $-23,0^{\circ}\text{C}$, eng yuqori harorat esa iyul oyida bo'lib, harorat $+42,0^{\circ}\text{C}$ ga yetadi. Yog'ingarchilikning o'rtacha miqdori 350-400 mm. Iyulning o'rtacha harorati 22°C , yanvarniki -3 dan 3°C gacha bo'ladi.

Shohimardon eksklavi floristik tarkibning boyligi va ko'plab endemik turlar mavjudligi bilan alohida ahamiyatga ega. Hududning o'ziga xos jihatlaridan biri shundaki, bu yerda A(ii) kategoriya bo'yicha O'zbekiston Respublikasining Qizil kitobiga kiritilgan 10 dan ortiq o'simlik turi uchraydi.[3]

(1) *Allium bakhousianum* Regel (= *A. gulczense* O. Fedtsch.)

in Gartenflora 34: 213 (1885)

Tip: Shahimardon daryosi havzasi, Yordon qishlog'i, 04.06.1967, Xolqo'ziyev.

Maqomi. CR – B1ab(i,ii,iii,iv,v)+2ab(i,ii,iii,iv,v); C2a(i). Oloy tizmasi va Farg'ona tizmasida kichik maydonda saqalanib qolgan judayam kamyob o'simlik. Tur O'zbekiston Respublikasi Qizil Kitobining 2019-yildagi nashriga 1-kamyoblik darajasi maqomi bilan kiritilgan.

Tavsif: Bosh piyozining diametri 3–5 sm, po'sti qoramtir va qog'ozsimon. Poyasi 90–150 sm bo'lib, silliq yuzaga ega. Barglari 5–6 ta, qayishqoq va eni 4–8 sm bo'lib, silliq yuzali. Soyaboni ko'p sonli gulli, deyarli dumaloq shaklda, diametri 5–10 sm. Gulbandi deyarli bir xil uzunlikda, 3–5 sm bo'lib, bargchalari yo'q. Gulqo'rg'on bo'laklari yulduz shaklida, oq rangda va yashil tomirlari bilan ajralib turadi, uzunligi 10 mm, qalamga o'xshash va to'mtoq shaklda bo'lib, keyinchalik pastga egiladi. Changchilari 7–8 mm uzunlikda, bigizsimon, ichki changchilarning tagi ikki tishchali. Ko'sagi dumaloq shaklda, diametri 5–6 mm.

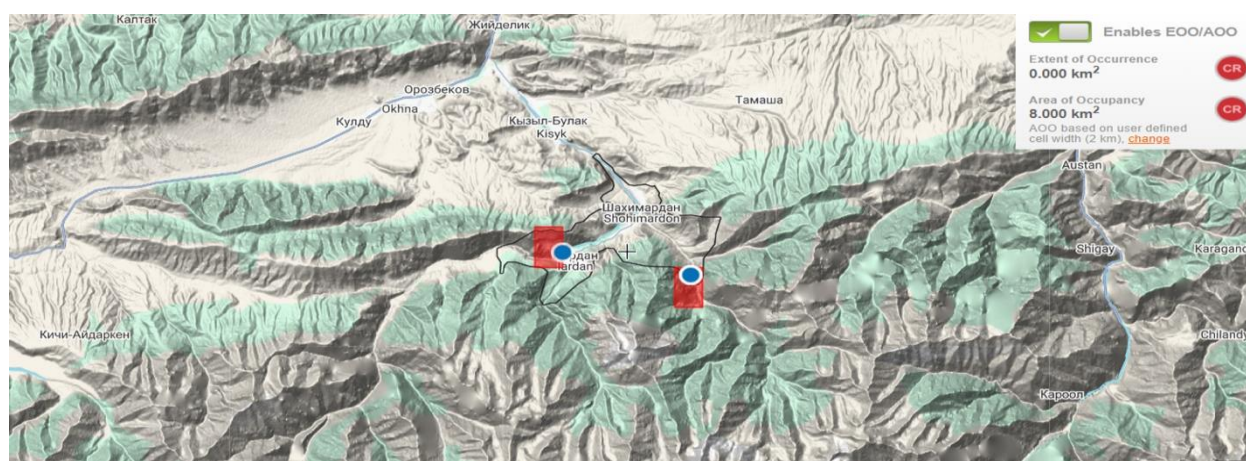
Gullaydi: Iyun-Iyul.

Mevalaydi: Iyul.

Ekologiyasi: Yirik tosh bo'laklaridan tashkil topgan surilmalarda o'sadi.

Tarqalishi.

O'zbekistonda tarqalishi – Farg'ona viloyatining Shohimardon daryosi havzasida uchraydi. Turning tarqalish areali (EOO) – 8000 km^2 va (AOO) – 8000 km^2 ni tashkil etadi.

1-rasm. Shohimardon hududida tarqalgan *Allium bakhousianum* Regel turning
GeoCat xaritasi

(2) *Astragalus rhacodes* Bunge.

in Izv. Imp. Obshch. Lyubit. Estestv. Moskovsk. Univ. 26(2): 308 (1880)

Tip: Oloy tizmasi, Shaximardon qishlog'i atrofida hududlar, Qadamjoy ortidagi tog'lar, 09.06.1947, *Shafeeyev*.

Tip: Pomir-Oloy, Oloy tizmasi, Shohimardon daryosi havzasi, Yordon qishlog'i atrofida hududlar, Qizil-tog', 14.06.1967, *Xolqo'ziyev*.

Maqomi. CR – B1ab(i,ii,iii,iv,v)+2ab(i,ii,iii,iv,v). Oloy tizmasining Shohimardon qishloqlarida tarqalgan kamyob o'simlik. Tur O'zbekiston Respublikasi Qizil Kitobining 2019-yildagi nashriga 2-kamyoblik darajasi maqomi bilan kiritilgan.

Tavsif: Ko'p yillik o'simlik, 23-40 sm balandlikda; yillik poyalari 10-32 sm uzunlikda, oqish tuklar bilan qoplangan. Barg bandining asosi uchburchak-lanset shaklida, uzunligi 3-6 mm, ingichka va tukdan tozalangan. Barglari 7-17 sm uzunlikda, 8-20 mm uzunlikdagi barg bandi oqish tuklar bilan zich qoplangan. Bargchalari 3-8 juft, dumaloq-teskari tuxumsimon shaklda, 12-25 mm uzunlikda, uchlari o'tkir yoki yumaloq. Poyasi barglardan ikki baravar uzun bo'lishi mumkin, uzunligi 5-16 sm. Gulli to'pgullari 7-14 sm uzunlikda, 12-25 guldan iborat. Gulkosa 15-17 mm uzunlikda, oqish va qora tuklar bilan qoplangan, gultojbarglari 23-26 mm uzunlikda. Guli sariq. Mevalari yarim tuxumsimon, uzunligi 12-18 mm, qattiq va tuk bilan qoplangan, odatda 8 urug'li. Urug'lari yumaloq yoki oval shaklda, uzunligi 4-4.5 mm, yashil-qora va qizil nuqtali.

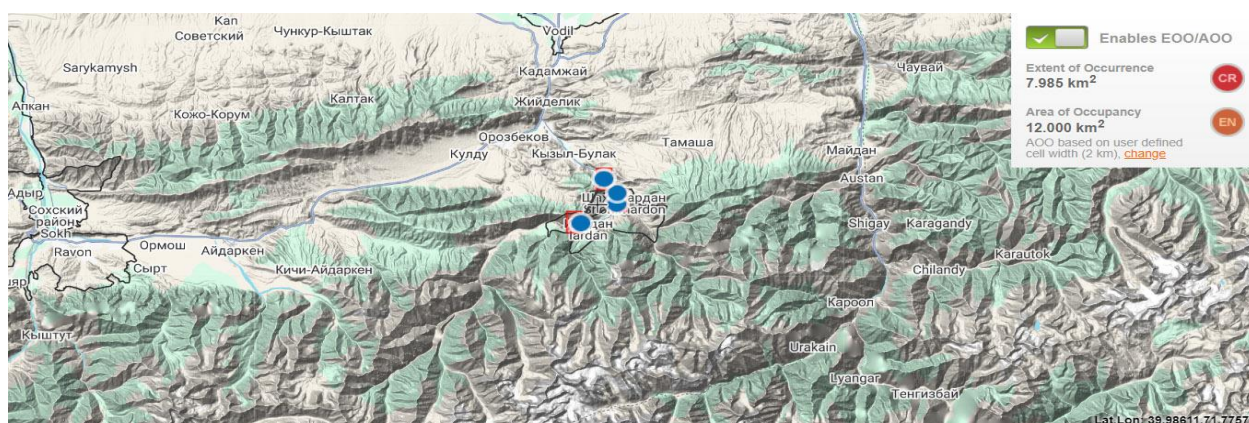
Gullaydi: May-iyun

Mevalaydi: Iyun-iyul

Ekologiyasi: Dengiz sathidan 1200-1600 m balandlikdagi tog' yonbag'irlarida qizil qumtoshlarda, mayda jinsli va shag'alli tuproqlarda o'sadi.

Tarqalishi.

O'zbekistonda tarqalishi — Oloy tizmasining Shohimardon, Sadqoq, Qiziltog' qishloqlari atroflarida uchraydi. Turning tarqalish areali (EOO) – 7.985 km² va egallagan maydoni (AOO) – 12.000 km² ni tashkil etadi (2-rasm).

2-rasm. Shohimardon hududida tarqalgan *Astragalus rhacodes* Bunge. turning
GeoCat xaritasi

(3) *Delphinium knorringianum* B. Fedtsch.

in J. Roy. Hort. Soc. 61: 196 (1936)

Tip: Oloy tizmasi, Farg'ona viloyati, Shohimardon daryosi havzasi, Aqsuv daryosining o'ng qirg'og'i, Archamozor joyidan 800 m yuqorida, Archazor, 1990-2000 m balandlikda, 22.06.2013, *Tojiboyev*.

Tip: Shohimardon, Yordon qishlog'i hududi, Archamazor atrofida, 01.07.2018, *Mahmudjanov*.

Maqomi. CR – B1a,b(i, ii, iv, v), + B2a,b (i, ii, iv, v). Oloy tizmasining Shohimardon qishloqlarida tarqalgan kamyob endemik o'simlik. Tur O'zbekiston Respublikasi Qizil Kitobining 2019-yildagi nashriga 2-kamyoblik darajasi maqomi bilan kiritilgan.

Tavsif: Ko'p yillik o'simlik; poyasi 35-45 sm balandlikda, pastki qismi tukli, yuqori qismi silliq; barglari uzun, poyaning pastki qismida kengaygan; barg plastinkasi yumaloq-nayzasimon, 5 qismli bo'lib ajralgan; ularning uchi elliptik-lansetsimon qismlarga bo'linadi, har bir qism biroz qalinlashgan uchga ega; poyasi ikki yoki uchga bo'lingan, 2-4 gul bilan, 5-7 sm uzunlikdagi gulbandlarga ega; bir gul bir gulbandga joylashgan, ikkinchisi esa 3-2 gulli soyabon topgul hosil qiladi; gulbandlari ko'pincha uzun, yuqori qismi qo'shimcha tukli; guli tukli, taxminan 4 mm uzunlikda, yuqori qismida biroz ajralgan; tepalari keng yumaloq, silliq, biroz tukli; osti nayzasimon, uzunligi 2,2-2,5 sm, diametri 2,5 mm, cho'zinchoq va tekis, qirralari taxminan tukli, tepasi biroz cho'ziq; changchilari och binafsha rang; mevalari tukli.

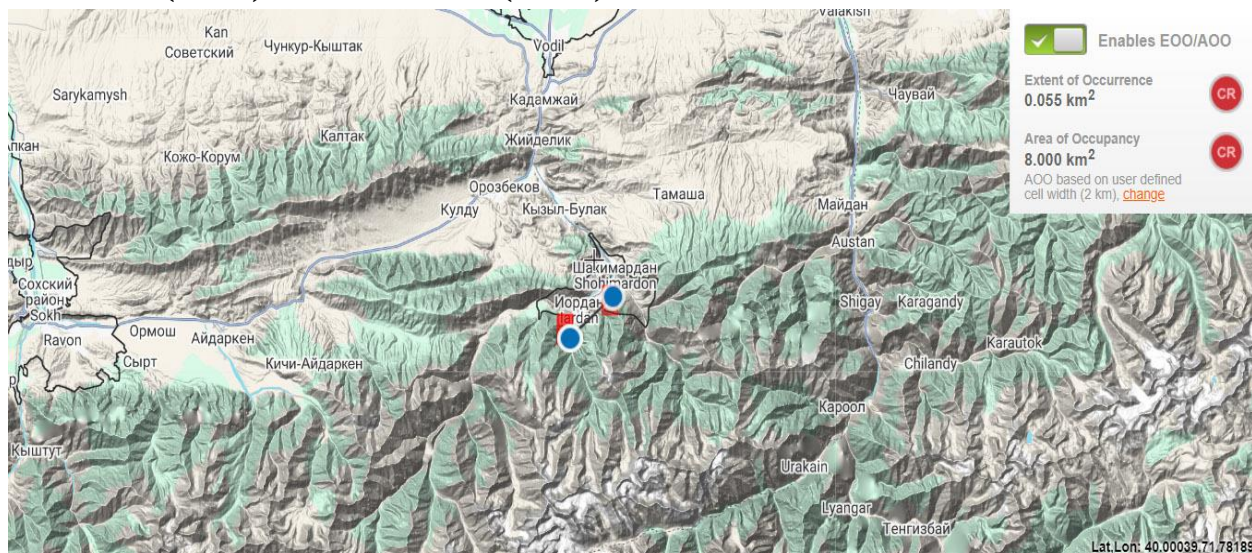
Gullaydi: Iyul

Mevalaydi: Iyul

Ekologiyasi: Tog'larning quyi va pastki qismidagi yotliqliklarda va qoyalarda o'sadi.

Tarqalishi.

O'zbekistonda tarqalishi — Farg'ona viloyatining Shohimardon daryosi havzasida uchraydi. O'zbekistondan tashqari Qirg'izistonda ham uchratish mumkin. Turning tarqalish areali (EOO) – 0.055 km² va (AOO) – 8.000 km² ni tashkil etadi.

3-rasm. Shohimardon hududida tarqalgan *Delphinium knorringianum* B. Fedtsch. turning GeoCat xaritasi.

(4) *Ferula korshinskyi* Korovin

in Ill. Monogr. Ferula: 68 (1947)

Tip: Oloy tizmasi, Shohimardon qishlog'i atrofi, Ko'k ko'l atrofida, archazorda, 25.06.1949, *Shafeeyev*.

Tip: Toshloq tog' yonbag'irlari – Markaziy Osiyo: Pomir-Oloy, Akbura daryosi vodiysida, 08.09.1960, *Quvayev*.

Maqomi. CR – B1ab(i,ii,iii,iv,v) + B2ab(i,ii,iii,iv,v); C2a(i). Shimoliy Pomir-Oloyda tarqalgan kamyob endemik o'simlik. Tur O'zbekiston Respublikasi Qizil Kitobining 2019-yildagi nashriga 2-kamyoblik darajasi maqomi bilan kiritilgan.

Tavsif: Ko'p yillik o'simlik; ildizi qalinlashgan, ko'p boshli; poyasi 2 metr gacha baland, silliq, ingichka, silindrsimon, bargsiz, yaxshi rivojlangan, ikki yoki uch marta yuqorida shoxlanadi va soyabon to'pgulini hosil qiladi; shoxchalari nozik, navbatma-navbat joylashgan, poyaning asosida barg qinlari mavjud; barglari yumshoq, so'lishga moyil, silliq, uzun bandli va ko'p (4 yoki undan ortiq) bo'laklarga ajralgan; barg plastinkasi uzunchoq-yumaloq yoki uzunchoq-lansetsimon shaklda, 20-50 mm uzunlikda va 8-20 mm kenglikda; poyaning yuqori qismidagi barglar tor lansetsimon o'simlik poyalari bilan qisqartirilgan. Soyabon to'gullari poyaning uchida joylashgan, 6-8 sm diametrda; soyabonchalar 20 ta gulga ega; gultojbarglar qisqa; gulbarglari sariq, kichik, pastga qaragan, ingichka uchi ichkariga egilgan, kengaygan va cho'zilgan; ustuncha yassilangan-konussimon; mevalari taxminan gulbandlar uzunligida, keng qirralari 6-7 mm uzunlikda, 4-5 mm kenglikda.

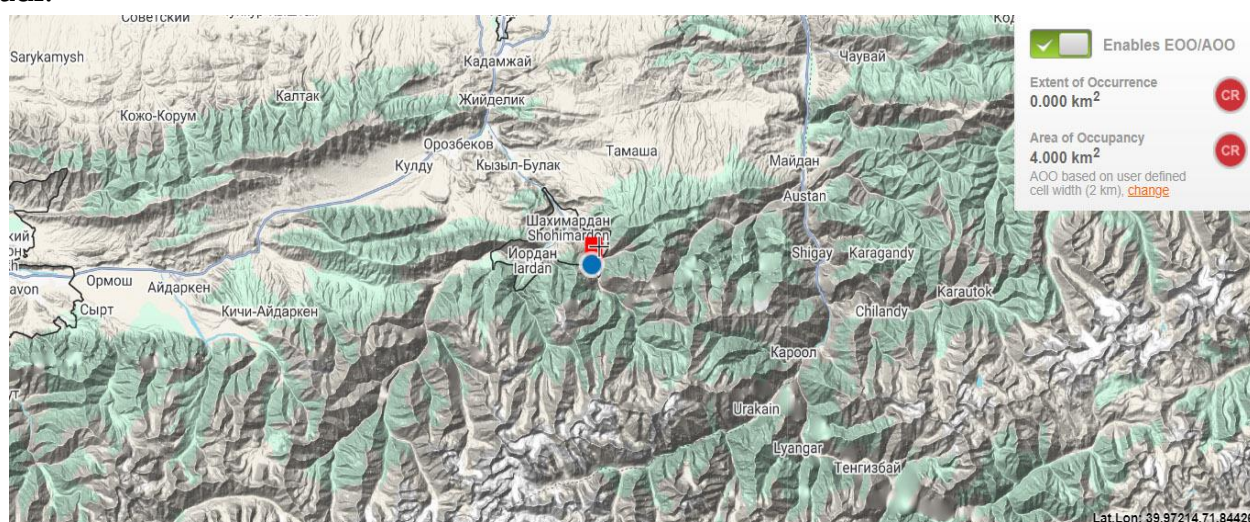
Gullaydi: Iyul

Mevalaydi: Avgust

Ekologiyasi: Tog'larning pastki qismidagi toshloqlarda, gipsli va boshqa tog' jinslarida o'sadi.

Tarqalishi.

O'zbekistonda tarqalishi – Farg'ona viloyatining Shohimardon daryosi havzasida uchraydi. Turning tarqalish areali (EOO) – 4.000 km² va (AOO) – 4.000 km² ni tashkil etadi.

4-rasm. Shohimardon hududida tarqalgan *Ferula korshinskyi* Korovin turning GeoCat xaritasi

(5) *Fumariola turkestanica* Korsh.

in Izv. Imp. Akad. Nauk, ser. 5, 9: 404 (1898)

Tip: Oloy tizmasi, Shohimardon daryosi havzasi, toshloq joylar, 14.06.1967, *Xolqo'ziyev*.

Tip: Oloy tizmasi, Shohimardon daryosi havzasi, Yordon dam olish maskani atrofi, janubiy yonbag'irdagi qoyalar, 08.06.2011, *Tojiboyev, Naraliyeva*.

Maqomi. CR – B12a,b(iii, iv)+B2a,b(iii, iv); C2a(i). Oloy tizmasida tarqalgan kamyob endemik o'simlik. Tur O'zbekiston Respublikasi Qizil Kitobining 2019-yildagi nashriga 2-kamyoblik darajasi maqomi bilan kiritilgan.

Tavsif: Poyasi kuchsiz, 6–10 sm balandlikda, asosi tarmoqlangan, ingichka, tarmoqlanib o'sadigan shoxchalarga ega. Barglari uzun, uch bo'lakli; segmentlari uzun bandchalarda, bo'laklari yoyilgan, teskari cho'zilgan, o'tkir emas, to'liq yoki 2–3 bo'lakli, yoki chiziqsimon bo'laklarga bo'lingan. Gullari qarama-qarshi joylashgan barglar bilan, yetarlicha uzun (1–2 sm) gulbandlarda, ammo barglardan qisqaroq, shingilsimon, qisqaroq, deyarli soyabon shaklida, kamgulli (2–10 gul). Gultojbarglari juda uzun va ingichka (2–2,5 sm), gulqo'rg'oni juda kichik, tangachasimon. Yong'oqlari taxminan 3 mm uzunlikda, eni 1 mm dan kam, pishganda qorayadi, ozgina dag'al bo'ladi.

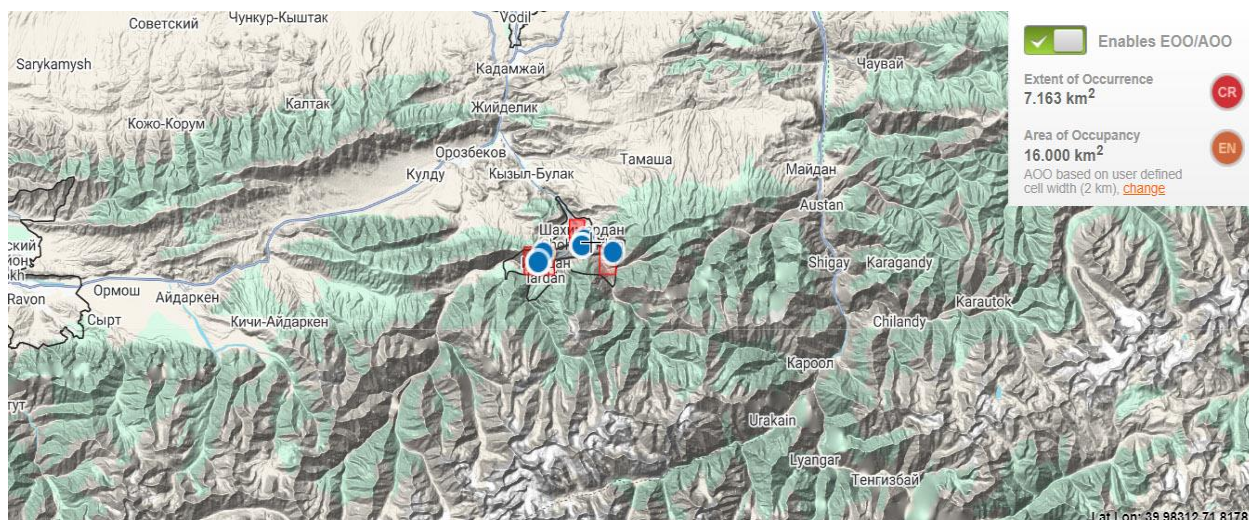
Gullaydi: May-iyun

Mevalaydi: Iyul-avgust

Ekologiyasi: Ohaktoshli qoyalarning yoriqlarida o'sadi.

Tarqalishi.

O'zbekistonda tarqalishi – Farg'ona viloyatining Shohimardon va Isfayram daryolari havzasida, Yordon qishlog'ida. Turning tarqalish areali (EOO) –9.135 km² va (AOO) – 12.000 km² ni tashkil etadi.

5-rasm. Shohimardon hududida tarqalgan *Fumariola turkestanica* Korsh. turning GeoCat xaritasi

Xulosa.

Keltirilgan ma'lumotlardan ma'lum bo'lishicha, ushbu hudud endemizmning yosh va progressiv xususiyatiga ega. Shohimardon eksklav hududini tabiiy holatda saqlab

qolish, antropogen ta'sir darajasining oshishini nazorat qilish, kamaytirish va har tomonlama o'rganish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir. Bunday ishlarni amalga oshirishda an'anaviy va zamonaviy tadqiqot metodlaridan (kuzatish, taqqoslash, dala tadqiqotlari, matematik modellashtirish, laboratoriya ishlari) foydalanish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. Abdug'aniev O.I., Turdiboeva Sh.H. Farg'ona tumanining ekologik-xo'jalik holatini baholash va optimallashtirishning geoekologik jihatlari // Academic research in educational sciences, 2021. 2 (7), – B. 247-256.
2. Yuldasheva M. Shohimardonsoy-Marg'ilonsoy algoflorasi. Biol. fan. bo'yicha falsafa (PhD) doktori diss. ... avtoreferati. – Namangan, 2020. – 20 b.
3. Naraliyeva N.M. Farg'ona vodiysida alohida ahamiyatga ega botanik hududlarni tanlash va antropogen omillar ta'sirida bo'lgan noyob turlarni saqlab qolish tamoyillari Biol. fan. doktori diss... Nukus: 2022. – 82 b.
4. F.G. Fazliddinov, G.A. Ibrokhimova, S.X. Usmonov, Kh.B. Kobilov. Endemic species under potential threat in shahmardan area. International Journal of Science and Technology: ISSN 3030-3443 Volume 1, Issue 10, (2024) 55-66 b.
5. Tulaganova M. Lamyropappus Knorr. & Tamamsch. Lamiropappus. Opredelitel' rasteniy Sredney Azii. – Tashkent: Fan, 1993. T.10. – S. 266.
6. Xalkuziev P. Flora i rastitel'nyy pokrov bass. r. SHaximardan: Avtoref. dis. ... kand. biol. nauk. – Tashkent: Institut botaniki, 1971. – 26 s.
7. Тожибаев К.Ш., Каримов Ф.И. Эндемичные однодольные геофиты флоры Ферганской долины // Растительный мир Азиатской России. – Новосибирск: Гео, 2012. - № 1. – С. 55-59.
8. IUCN Red list of threatened species 2006. URL: [http:// www.iucnredlist.org](http://www.iucnredlist.org) IUCN, 2009.
9. Flora Uzbekistana. V 6 t. – Tashkent: AN UzSSR, 1941-1963. T.1-6.
10. Flora SSSR. – L.: AN SSSR, 1935. T.4. – 754 s.
11. www.GeoCat.com.
12. <https://powo.science.kew.org>.